

**KARABAĞ SAVAŞININ TÜRKİYE, AZERBAJCAN VE ERMENİSTAN İÇİN SOSYAL
VE EKONOMİK ETKİLERİ**

***SOCIAL AND ECONOMIC AFFECTS OF KARABAKH WAR TO TURKEY,
AZERBAIJAN AND ARMANIA***

Tebriz NERİMANLI

Niğde Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, E Posta: narimanli33@inbox.ru

ÖZET

Karabağ Azerbaycanın güney-batısını oluşturan geniş bir alanın ismidir. Karabağ 1992-1994 yılları arasında Ermenistanın Azerbaycana savaş açmasıyla işgal edilmiştir ve hala Ermenistan tarafından işgal altındadır. Bu arazinin Ermenistan tarafından işgali Azerbaycana bir milyondan fazla insanın yurdundan zorla çıkarılmasına, binlerce insanın katline ve milyar dolarlarla ifade edilebilecek maddi zarara neden olmuştur. Aynı zamanda Karabağ savaşı bölgede (Güney Kafkasya) siyasi istikrarsızlık ve çekişmeleri de peşinde getirmiştir, şöyle ki, bu savaştan sonra Azerbaycan ve Türkiye Ermenistana sınırlarını tamamen kapatmıştır. Sınırların kapatılması Ermenistanı her türlü büyük projenin dışında bırakmıştır. Ermenistan ne kadar savaşı kazanmış gibi gözüke de, Azerbaycan için savaş hala bitmemiştir. Ermenistan günümüz soğuk savaş döneminde Türkiye ve Azerbaycan tarafından iki taraflı olarak kapana kısılmış durumdadır. Bu durum bize gösteriyor ki, Karabağ savaşı bitmemiştir ve aynı zamanda ekonomik ve sosyal şartlar giderek Azerbaycanın lehine doğru değişmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Karabağ, ekonomi, sosyoloji

ABSTRACT

Karabakh is the name of a large area which constitutes the Azerbaijan's south- west. Between 1992-1994 years Karabakh was occupied by Armenia from Azerbaijan and it is still occupied by Armenia. The Karabakh War for Azerbaijan is the removal of more than 1 million people forced from their home, be expressed in the murder of thousands of people and caused a billion dollars in property damage. At the same time the Karabakh war brought after itself in the South Caucasus political instability and conflicts. After the war, Azerbaijan and Turkey closed completely their borders with Armenia. After the closing of the borders Armenia is left out of any major projects. It may seem as Armenia has won the war but for Azerbaijan the war was not finished. Nowadays during the cold war situation, Armenia was trapped from both sides by Turkey and Azerbaijan. This case shows us that the Karabakh war was not finished also economic and social conditions gradually changed in favor of Azerbaijan's.

Key words: Turkey, Azerbaijan, Armenia, Karabakh, economy, sociology

1. GİRİŞ

Karabağ savaşı Azerbaycan ile Ermenistan arasında uzun yıllardır süre gelen bir çekişmenin patlak vermesidir. 1992-1994 yılları arasında olan savaşta Ermenistan rus ordularının yardımı ile Azerbaycan topraklarına saldırı düzenlemiş ve Azerbaycanın Dağlık (Yukarı) Karabağ bölgesini işgal etmiştir. 1992-de başlayan savaşın en şiddetli katliamı aynı yılda 26 şubatda Hocalı şehrinde yapılmıştır. Bu katliamda ermeniler Azerbaycan halkına karşı büyük-küçük, kadın-erkek demeden katl etmiş ve resmen bir soykırım yapmışlardır. 1994-de 12 mayısta iki ülke arasında imzalanan ateşkesle savaş dursa da bu savaşın Azerbaycana zararları şimdiye kadar devam etmektedir.

Savaştan sonra Azerbaycan Ermenistana sınırlarını kapatmıştır, aynı zamanda ermenilerin bu haksız savaşına tepki olarak Türkiye de Ermenistanla sınırlarını kapattı ve bu şekilde de Türkiye Karabağ savaşına silahlı bir şekilde katılmasa da politik, ekonomik ve sosyal açıdan katılmış oldu. Savaş sırasında Azerbaycanın ne kadar mal ve can kaybına uğradığını detaylı bir şekilde aşağıda zikr ettik.

Bu makalede öne çıkarmak istediğimiz husus Karabağ savaşının biten değil, nitekim devam eden boyutudur.

Başlattığı hukuksuz savaş nedeniyle iki taraftan sınırları kapalı olan Ermenistan, savaş sonrasında günümüze kadar geçen sürede büyük ekonomik gerileme ve sıkıntılar yaşamıştır. Bununla beraber savaşın durmasıyla sahip olduğu petrol ve doğal gaz yataklarını işletmeye başlayan Azerbaycan hızlı bir gelişim göstererek ekonomiden eğitime, sağlıktan askeri güce kadar bir çok alanda Ermenistana fark atmış ve çok gelişmiştir.

Karabağ savaşına tepkisini sınırlarını Ermenistana kapatarak gösteren Türkiye ise her ne kadar da bu sınır kapatmaktan dolayı bölgeyle karadan irtibatını kayb etse ve bu yüzden belli ekonomik tavizler verse de sınırları tekrar açma şartı olarak işgal edilmiş toprakların eksiksiz bir şekilde Azerbaycana geri verilmesi şartında ısrar etmektedir.

Bu savaşın sosyal zararı Azerbaycan halkına çok fazla olmuştur. Bir milyondan fazla bölgeden zorla çıkarılan yerli halk 21 seneden fazladır, çeşitli sıkıntılarla iç içe yaşamaktadır. Bu çalışmanın amacı Karabağ savaşının ve bu savaş sonucu Azerbaycan halkının maruz kaldığı sayısız zulüm, işkence ve haksızlığı uluslararası arenada bir kez daha haykırmak ve bu savaşın hak ve adaletle sonlanmasına az da olsa katkı sağlamaktır.

2. KARABAĞ SAVAŞININ ARKA PLANI

Azerbaycanın coğrafi konumu itibariyle kuzeyde Rusya, güneyde İran, doğuda Hazar denizi ve batıda Ermenistan ve Türkiye ile sınırları vardır. Haritaya baktığımız zaman Azerbaycanın Avrupa ile Asiya özellikle de Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetleri arasında bir geçit bir boğaz hükmünde olduğu görülmektedir. Tarihi İpek yolunun üzerinde olması itibariyle de Azerbaycan topraklarının değeri bir kat daha artmaktadır. Yıllarca Azerbaycan toprakları ticaret kervanlarının kullandığı güzergah olmuştur. Aynı zamanda bu toprakların verimli olması ve son dönemde yeraltı ve yerüstü servetlerin bulunmasıyla, özellikle petrol ve doğal gaz gibi günümüzde çok değerli olan rezervlerin Azerbaycan topraklarında bolca bulunması Rusya gibi büyük bir devletin bu topraklara sahip olma isteğini iyice tetiklemiştir. Karabağ bölgesinin ve bu bölgede olan savaşın jeopolitik önemini daha iyi anlamak adına bölgenin haritası Resim-1 de verilmiştir.

Resim 1 : Ermenistan tarafından işgal altında olan Dağlık Karabağ bölgesi

Türk-İslam dünyasına rehberlik, öncülük yapa bilecek ülke olan tarihi misyonu itibariyle Osmanlının varisi şimdiki Türkiye Cumhuriyetidir. Anadolu'da yerleşen Türkiye Orta Asya'da yerleşen Türk Cumhuriyetleri ile bir vücudun azaları gibi bütünlük arz etmektedir. Türkiyenin jeopolitik konumunu, Asyayı Avrupaya bağlayan İstanbulun jeopolitik önemini ve Osmanlıdan kalan İslam dünyasına liderlik mirasını nazara alacak olursak Türkiye bu vücudun başı hükmündedir diye biliriz. Meseleye başka açıdan bakacak olursak Arap ülkelerinin "Arap Baharı" adı altında düştüğü durumu ve bu durumdan önce Avrupa sömürgesi altında geçirdikleri dönemi, aynı zamanda Hindistan, Pakistan ve

Afganistanın İngiliz sömürgeci altında geçirdiği dönemi, Türkiye haricindeki türk cumhuriyetlerinin Rusya sömürgeci altında geçirdiği dönemi göz önünde bulundurursak İslam dünyasında sömürge hayatı yaşamamış tek ülkenin Türkiye olduğunu göreceğiz. İster Avrupa birliğinde isterse de ABD, Çin, Rusya ve Avrupa Birliği gibi süper güçlerin söz söylediği arenada menfaatleri göz önünde bulunduran ve gerektiğinde sözü dinlenen Türk- İslam dünyası adına tek ülke yine Türkiye Cumhuriyetidir.

Asya kıtasında Türkiye ile beraber güçlü ülkeler hiç şüphesiz İran, Çin ve Rusyadır. Bu ülkeler yıllarca Asyada tek hakim olmak için bir birle mücadele etmiştir, hatta diye biliriz ki, bu mücadele günümüzde de devam etmektedir ve zaman zaman çeşitli savaşlar patlak vermektedir. Nitekim konumuzun esas olan Karabağ savaşının esasında da bu mücadele yatmaktadır. Şöyle ki, Türkiyenin diğer türk ve arap ülkeleriyle birlik kurup tekrar güçlenmesinin kendileri için ne kadar tehlikeli olduğunu bilen Rusya rus çarı I Piyotr döneminden itibaren, Türkiyeyi bu ülkelerden koparmak için uzun vadeli pılanlar kurmuştur. Bu pılanlardan en büyüğü de Türkiyeye Azerbaycanın, dolayısıyla Orta Asyanın irtibatını kesmek için uzun yıllar boyunca şimdiki Ermenistan, ama eski Türk toprakları olan bölgeye ermenilerin yerleştirilmesi ve orada bir Ermeni, yani Ruslara hizmet edecek bir hristiyan devleti kurmak olmuştur ve malesef Rusya bunu başarmıştır.

Karabağ savaşında ermenilere yardım eden rus ordusu ve ermenilerin silahlarının nerdeyse tamamının rusyadan getirilmiş olması bu savaşın perde arkasını gözler önüne sermektedir. Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz temel husus, bu savaşın sadece basit bir toprak kavgası değil aynı zamanda Asya kıtasında tek hükümlan olma gibi büyük pılanın bir parçası olmasıdır. Bu nedenle de bu savaşın sadece Azerbaycana değil aynı zamanda başta Türkiye olmakla diğer Türk devletlerine de zarar ettiğini bildirmektir. Bu zararın en bariz örneği ise Türkiyenin bu savaşa tepki olarak sınır kapılarını Ermenistana kapaması sonucu kara yoluyla büyük bir ticaret yolunun şu anda kapalı kalmasıdır. Zira bu durum gösteriyor ki, Karabağ savaşı Azerbaycan ve Ermenistan sınırında muvakkaten dursa da Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan için sosyo ekonomik boyutta son hızla devam etmektedir.

3. KARABAĞ SAVAŞININ AZERBAJCANA EKONOMİK ZARARI

Karabağ işgali sırasında bu topraklarda olan 1000 civarında yerleşim yeri ve buraya dahil olan 11 büyük il ve ilçe merkezleri ermeniler tarafından dağıtılmıştır. Bu savaş sırasında ermenilerin öldürdüğü, yaraladığı, esir ettiği ve zorunlu göçmen durumuna düşürdüğü insan sayısı Tablo-1 de, Karabağ ve civarındaki işgal edilmiş rayonların işgal tarihleri ve isimleri Tablo-2 de verilmiştir. Aynı zamanda bu savaş sırasında ziyan olan kurum, kuruluş ve önemli sistemlerin de rakamsal verileri makalenin ilerleyen kısımlarında yer almaktadır.

Karabağ arazisi Kür ve Aras nehirleri arasında yerleşen çoğu kısmı dağlık ve yaylak şeklinde olan münbit toprakları ve geniş orman tabakası bulunan bir coğrafyadır. Yer üzerinde olan 11 iklimden 6-sı Karabağda görülmektedir ki, bu da tarım için bu toprakların ne kadar verimli olduğunu gösterir. Bununla birlikte bölgede yeraltı madenler de az değildir. İşgal edilmiş rayonlardan biri olan Kelbecerde şu an Ermenistan tarafından qayrı- resmi olarak işletilen altın madeni bunlardan sadece birisidir.

Ermeniler savaş sırasında kültür servetlerinin korunmasına ilişkin Paris konvansiyonunu çiğneyerek, Azerbaycanın bir çok kültür mirasını da yağmalamıştır. İşgal sürecinde Şuşa, Ağdam ve Zengilandaki talan edilen müzelerden yaklaşık 40.000 kıymetli eşya ve tarihi eser çalınarak, Ermenistana götürülmüştür (Aras, 2008: 138).

Tablo 1. Karabağ savaşı ve işgalinde Azerbaycanın can kaybı

Öldürülenler	20.000 kişi
Yaralananlar	50.000 kişi
Esir	5.100 kişi
Göçe Mecbur Kalanlar	1 milyon kişi

Kaynak: <http://www.human.gov.az>

1992-1994 yılları arasında geçen savaşta Azerbaycanın Karabağa dahil olan ve Karabağ civarında olan toplam 11 büyük ili işgal edilmiştir işgal edilen bu topraklar toplamda Azerbaycanın 20%-sini oluşturuyor. Bu işgal sırasında toplamda 150.000 ev, 7.000 devlet kurumu, 693 okul, 855 ana okulu, 927 kütüphane, 695 tıbbi kurum, 9 cami, 464 tarihi abide, 6.000 sanayi kurumu, 800 km karayolu, 160 köprü, 2.300 km su hattı, 2.000 km gaz boru hattı, 15.000 elektrik hattı, 280.000 hektar ormanlık arazi ve 1.200 km sulama sistemi kullanılmaz hale getirilmiş ve zarara uğratılmıştır. Toplam maddi zarar 60 milyar ABD doları tutarındadır. (Aras, 2008: 134).

Diğer taraftan Ermenistanda bulunan nükleer santralden ve diğer sanayilerden külli miktarda zararlı atıklar toplanmaktadır. Örneğin Ermenistan hükümeti tarafından yapılan bir açıklamada sadece 2002 yılında bu ülkede 1.2 tonu ekolojik açıdan tehlikeli olmak üzere 327.8 bin ton zararlı atık toplanmıştır (Aras, 2008: 138).

Tablo 2. Karabağ ve civarındaki rayonların Ermenilerce işgal tarihleri

Hocavend	18.02.1992	Ağdam	23.07.1993
Hocalı	26.02.1992	Cebrayıl	18.08.1993
Şuşa	08.05.1992	Füzuli	23.08.1993
Laçın	17-18.05.1992	Kubadlı	30-31.08.1993
Kelbecer	03-06.04.1993	Zengilan	29-30.10.1993
Ağdere	17.06.1993		

Kaynak: <http://www.human.gov.az>

4. ERMENİSTAN KARABAĞ SAVAŞINI YAPMAKLA NEYİ KAYBETTİ?

Görüldüğü üzere Ermenistan bu savaşı yapmakla sadece Azerbaycana sayısız maddi zararlar vermekler kalmamış aynı zamanda kendi vatandaşlarına da bir çok yönden zarar vermiş ve onları istemedikleri bir hayata zorlamıştır. Şöyle ki, Ermenistan coğrafi olarak denize çıkışı olmayan, Azerbaycan, İran, Türkiye ve Gürcistan ile sınırlı bir nevi dünyaya kapalı bir ülkedir. Bu kapalı durumunu Karabağ savaşını başlatarak daha da zora sokmuştur. Savaş nedeniyle toplam sınırlarının %85-ni oluşturan Azerbaycan ve Türkiye sınırlarını Ermenistana kapamıştır. Geriye kalan 35 kilometrelik İran sınırı ise Zengezur dağları yüzünden özellikle kışın ulaşımına kapanmaktadır. Gürcistana olan sınır ise ne zaman Tiflisle Moskova arasında bir gerginlik yaşansa anında Ermenistanın yüzüne kapalı hale geliyor.

Ermenistan özellikle SSCB-nin dağılması sonrası bölgede hızlı bir şekilde başlayan petrol ticareti ve transferi gibi büyük projelerden sırf bu sınır kapılarının kapalı olması sebebiyle dışlanmış. Ermenistan 1991 yılından itibaren Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının bir kısmının kendi topraklarından geçmesi için pazarlıklara başlasa da yapmış olduğu haksız savaş nedeniyle bu büyük projeden hissedar olamamıştır. Kazakistan petrolünün de bu boru hattı ile taşınacağını nazara alacak olursak Ermenistanın ekonomik kaybının ne kadar fazla olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Diğer taraftan Ermenistanın kendi topraklarında da petrol ve doğal gaz rezervleri yoktur. Petrole ve doğal gaza olan ihtiyacını karşılamak için tamamen Rusyaya bağlıdır. Eğer Ermenistan Karabağ savaşını yapmamış olsaydı, sadece petrol transferinden para kazanmakla kalmayacak, aynı zamanda kendi ihtiyacı olan petrolü de Azerbaycandan ucuz fiyata temin edebilecekti.

Bir diğer mesele de Ermenistanın elektrik üretiminde kullandığı 1977 yılında yapılmış Metsamor Nükleer Enerji Santrali meselisidir. Bu Santral 1988 yılında deprem sebebiyle üretime kapatılmıştır, lakin Ermenistanın başka enerji üretimi için alternatifi olmadığına Rusya ile anlaşma imzalanarak, üretim süresi 2015-e kadar uzatılmıştır ve bu sene anlaşma süresi bitecektir. Santralin Türkiye sınırına uzaklığı 16 km-dir, ve tabi bu durum da çok manidardır, şöyle ki, santralin standartlara uygun çalışmadığı Ermenistanın Amerika baş konsoloslugu tarafından ilan edilmiştir ve Santralden sürekli çevreye zararlı atıklar çıkmaktadır. Sadece Ermenistanın başka alternatifi olmadığı için şartlı olarak muvakkaten üretim yapmaktadır. Eğer her hangi bir kaza olursa ikinci bir Çernobel kazasının yaşanması muhtemeldir ve bu kazandan en çok zarar görecektir ülke ise Ermenistandan bile daha çok Türkiyedir.

Sınırların kapalı olması Ermenistanı yabancı yatırımcılardan da men ediyor ve ekonomiyi tamamen dışa bağımlı, üreticiden daha çok tüketici konumuna getiriyor. Aynı zamanda günümüzde çok karlı bir gelir kaynağı olan turizmden de Ermenistanı kenarda bırakıyor. Buna en basit örnek ise şudur ki, Türkiye dünyanın en büyük müzesi olarak ün salmıştır ve her yıl milyonlarca turist Türkiye'ye gelmektedir, lakin onların hiç birisi Ermenistana gelememektedir, çünkü Türkiyeden Ermenistana geçiş yasağı uygulanmaktadır.

5. TÜRKİYE AÇISINDAN KARABAĞ SAVAŞI NE İFADE EDİYOR ?

Türkiye Ermenistana yahut ermenilere eskiden beri iyi niyet beslemiştir. Buna örnek olarak Ermenistanın SSCB dağıldıktan sonra bağımsızlığını ilan ettiği zaman onu tanıyan ilk ülke olmasını ve o dönemde (1991 yılları) zor durumda olan ermeni halkına erzak, buğday ve hatta enerji yardımı yapmasını göstere biliriz. Lakin türklerin ermenilere ta Osmanlı zamanından beri gösterdiği iyi niyete Ermenistan misliyle cevap vermemiştir ve Türkiyenin zararına olan davranışların içine girmiştir.

Türkiyenin şu an Ermenistanla arasında temel üç sorun vardır:

- ✓ Ermenistanın Türkiye'ye karşı iddia ettiği sahte soykırım suçlamaları ve bu suçlamaları uluslararası kuruluşlarda dile getirerek Türkiyeden tazminat talep etmesi.
- ✓ Ermenistan özgürlüğünü beyan ettiği zaman Parlamentoda ilan edilen beyannamede Türkiyenin doğu sınırlarına dahil olan bazı bölgelerin "Büyük Ermenistan"ın bir parçası olduğunu iddia etmesi ve Türkiye Ermenistan sınırlarının Ermenistan tarafından tanınmamasını ifade eden beyanlara yer verilmesi.
- ✓ Karabağ savaşı sırasında silah gücüyle Azerbaycan topraklarının %20-sinin işgal edilmesi ve Azerbaycanın Nahçıvanla karadan irtibatının Ermenistan tarafından zorla kesilmesi.

Yukarıda ifade ettiğimiz sorunlara tepki olarak Türkiye Cumhuriyeti Ermenistan'la olan sınır kapılarını kapatmıştır. Bu durumdan hangi ülkenin daha çok zarar gördüğü ise ortadadır. Şöyle ki, Türkiye'nin doğuda Ermenistan'dan başka İran, Azerbaycan ve Gürcistan'la sınırları vardır. Bu ülkelerin her biri Ermenistandan en az iki kat daha büyüktür ve Türkiye'nin doğu bölgesinin gelişmesi adına bu ülkelerden temin edemeyip de yalnız Ermenistan'dan temin edeceği hiç bir şey yoktur. Nitekim Türkiye'nin Ermenistan'dan ithal ettiği bir şey olmadığı gibi Ermenistan'ın Gürcistan ve İran üzerinden ithal ettiği Türk malı çok fazladır.

Türkiye her şeye rağmen Ermenistan ile arasını düzeltmeye ve komşuları arasında kimse ile düşman olmamak gibi barışçıl tutumunu sergilemeye devam etmektedir. Türkiye'nin bu konuda en büyük adımı ise 1995 yılında Erivan ile İstanbul arasında uçak seferlerine izin vermesi olmuştur. Lakin Erivan işgalci tutumunu devam ettirince Ankara da bundan öteye gitmemiştir. Türkiye'nin sınırları açmak karşılığında Ermenistan'dan talep ettiği şartlar ise doğal hakları olan yukarıda da ifade ettiğimiz üç sorunun çözümüdür, hiç şüphesiz bunların başında da işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının tamamının geri verilmesi gelmektedir.

6. SONUÇ

Karabağ savaşı nedeniyle Ermenistan'ın düştüğü durum ortadadır. Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgal etmekle aslında hükumetine ve ermeni halkına hiçbir fayda sağlamamış, sadece Rusların uzun vadeli planlarının bir parçası olmuş ve kendi başına da kolay kolay kurtulamayacağı bir bela almıştır. Ermenistanın aksine olarak şimdilik topraklarının bir parçası işgal altında olsa da Azerbaycanın Ümumilli Lideri Haydar Aliyevin geniş ufuklu siyaseti sonucu Azerbaycan büyük projeler kurmuş, bazı projelere ortak olmuş ve ülke olarak hızla gelişmiştir ve gelişmeye de devam etmektedir. Aynı zamanda ne kadar Ermenistana Rusya destek verse de Karabağ savaşı sırasında gösterdiği tavırlarla Azerbaycana da Kardeş Türkiyenin destek olduğu açıkça görülmektedir.

Sonuç olarak diye biliriz ki, Karabağ savaşı ne Ermenistan, ne Azerbaycan ne de Türkiye için bitmemiştir. Çatışma bölgesinde zaman zaman olan karşılıklı çarpışmalar da bunu tasdik etmektedir. Azerbaycan halkı ve hükumeti de kendi topraklarını eğer sulh yoluyla olmasa, savaş yoluyla geri almaya tamamen karardır. Aradan geçen yıllar, uluslararası arenada olan değişmeler göstermektedir

ki, Karabağ savaşının istikameti ekonomik, sosyal ve politik açıdan Azerbaycanın lehine doğru değişmektedir. Bir taraftan “süni nefesle” hayatta kalan Ermenistanın tamamen bağımlı olduğu Rusyanın her geçen gün zayıflaması, diğer yandan hem Azerbaycanın, hem de Türkiyenin her geçen gün daha da güçlenmesi gelecekte bölgeyi farklı sürprizlerin beklediğini ve ufukta daha doğacak güneşlerin var olduğunu bize müjdelemektedir.

KAYNAKÇA

İbayev, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münaqişesi İnsan Hüquqları Konteksinde, Bakü 2006

Hatem Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistanın Enerji Politikası” Bakü 2005

Behlül Özkan, “Milliyetçilik Kısırdöngüsünde Bir Ülke”, Radikal Gazetesi, 07.10.2007

Osman Nuri ARAS, Azerbaycanın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi, Der Yayınları, İstanbul 2001

Osman Nuri Aras, Bilal Dedeyev, Reha Yılmaz, Vefaddin İbayev, “Karabağ Savaşının Siyasi Hukuki, Ekonomik Analizi”, Bakü 2008

<http://www.human.gov.az>

BTC Proje Direktörlüğü, www.btc.com.tr